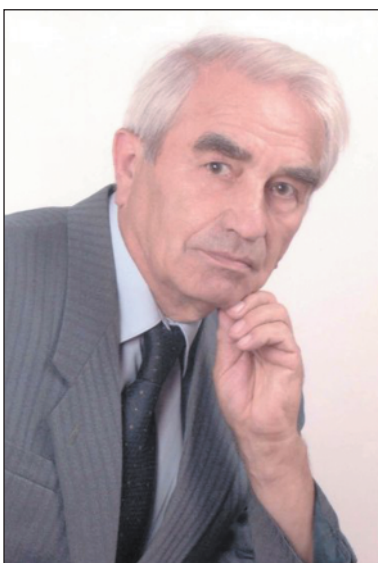

Українські цукрозаводчики у творчості М.В. Гоголя

*Всі оглухли — похилились
В кайданах ...байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.*

Т. Шевченко

Броніслав Панасюк
доктор економ. наук,
академік НААН України,
професор Київського
національного економічного
університету ім. В. Гетьмана,
м. Київ

*Принагідно присвячую
статтю М.В. Царуху —
моєму шкільному вчителю*

Десятиліття незалежності не принесли очікуваного добра українцям, і головною причиною є забруднення їхнього духовного життєвого простору, яке формувалось століттями, а тому воно вимагає довготривалого самоочищення. Якщо нічого не робити, а продовжувати дотримуватися старої приказки "якось воно буде", то так буде, як писав *Шевченко* "Погибнеш, згинеш, Україно, не стане знаку на землі"¹. Незалежна Україна та її народ потерпають не тільки від матеріальної, але і від духовної скрути.

У травневі дні 2011 р. перевезення тіла *Т. Шевченка* до Канева було відзначено спогадами про сумну минувшину в місцях слідування траурної процесії: Ніжин, Носівка, Козелець, Бровари, Київ, Канів. Ніжин — місто, в якому здобував освіту *М. Гоголь* і з нього вирушив до російської столиці, де жив і творив в одні роки з *Т. Шевченком*, був з ним знайомий, надавав деяку допомогу. Було б вкрай незрозумілим, якби у спогадах про одного з великих українців на цій землі не згадати про іншого, не менш великого, — *Гоголя*. І згадав у своєму виступі лауреат Шевченківської премії, бандурист із Чернігівщини, заявивши перед сучасною ніжинською громадою, що *Шевченко* настільки великий, що його можна порівнювати із *Шекспіром* та іншими великими, але не слід порівнювати з *Гоголем*. Такі виступи, висловлювання й дії деяких представників української інтелігенції свідчать, що незалежна Україна ще не визнає повною мірою *Миколу Васильовича Гоголя* як великого українського письменника.

Його велич засвідчується безліччю історичних реалій, про одну з яких піде мова. Вивчення початкової стадії виробництва цукру в Україні показує, що воно має тісний і безпосередній зв'язок з творчістю *М.В. Гоголя* (1809—1852), життя якого припадає на роки бурхливого розвитку цукрової промисловості. Перші українські цукрозаводчики дали письменникові багато інформації матеріального, соціального й культурного змісту для написання свого останнього знаменитого твору.

Відомі засновники знаменитих підприємливих родин *Федір Степанович Смирченко* (1780—1867) і *Артемій Якович Терещенко* (1794—1873) жили і працювали в епоху творчості видатного українського письменника *М.В. Гоголя*. Природно, письменник такого рівня не міг пройти мимо можливостей використати надзвичайно цікаві приклади для паскудного життя, уже показаного ним у своїх знаменитих творах, а тому є всі підстави припустити, що саме перші українські виробники

¹ Осії. Глава XIV.

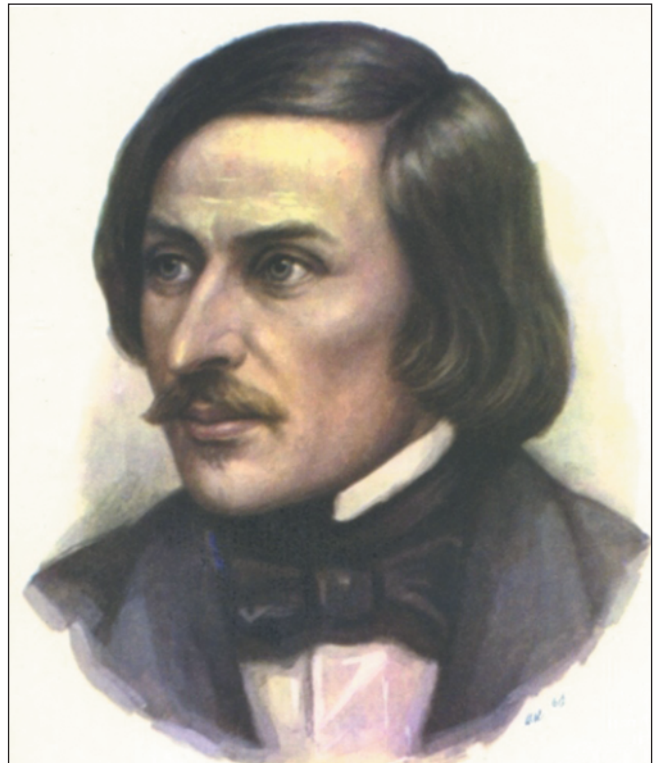
цукру стали прототипами позитивних героїв другого тому "Мертвих душ". Для цього, крім аналітичного припущення, існує ще й чимало підтверджень як у творах письменника, так і в реальній діяльності підприємців та спогадах тодішніх відомих особистостей.

Найперше відмітимо, що художні твори і наявні листи свідчать про те, що **Гоголь** більше за все, у добір героїв для своїх творів бажав залучити вихідців з простого народу, що, як він вважав, є фундаментом більш реального відображення дійсності та стійкого й ефективного розвитку в усіх сферах життєдіяльності людини. Саме такі якості **Гоголь** змальовує в другому тому "Мертвих душ", Якщо поглянути на аналітичну ретроспективу уважно, то стає зрозумілим, що саме в другому тому простежуються змальовані постаті колишніх кріпаків і простих козаків — знаменитих українських цукро заводчиків **Симиренка** і **Терещенка**. Водночас у творі відсутні будь-які спогади про не менш відомих і дієвих на теренах України, як у виробничих так і соціальних питаннях, цукро заводчиків **Бобринських**, які, як відомо, були вихідцями із багатих сімей графського достоїнства, крім того, вони ще й не українці.

Крім головних причин, які привели Гоголя до того, що він звернув увагу на українських цукро заводчиків як на героїв свого твору, слід назвати, здавалося б другорядний, але все таки важливий факт. Перш за все, **Гоголь** полюблив ласувати солодощами, й у його кишенях, особливо в дитинстві, завжди були різноманітні солодощі, які його приваблювали: *"живя в гостинице, он никогда не позволяя прислуге уносить поданный к чаю сахар, а собирал его, прятал где-нибудь в ящичке и порою грыз куски за работою или разговором. ... Происходило это, конечно, не от скупости. Гоголь никогда не был скупым"*². Так, **Гоголь** любив солодощі, цукор у нього не переводився, до нього він ставився особливо, хоча в листах про цей продукт, а також про тих, хто його виробляє — ні слова, — у цьому весь **Гоголь**...

Як аналітик та історик Гоголь дає обґрунтування фундаментальної бази стійкої підприємницької діяльності родин **Терещенків** і **Симиренків**, вкладаючи в слова одного зі своїх героїв пояснення: *"Это закономерный порядок вещей, — сказал Скудронжогло. — Кто родился с тысячами, воспитался на тысячах, тот уже не приобретет: у того уже завелось и прихоти, и мало ли чего нет. Начинать нужно сначала, а не с середины. Снизу, снизу нужно начинать.... Как выдержишь на собственной коже то да другое, да как узнаешь, что всякая копейка алтынным гвоздем прибита, да как переидешь все мытарства, тогда тебя умудрит и вышkolит так, что уж не дашь промаха ни в каком предприятии и не оборвешься.... С копейки нужно начинать"*.³

І справді, перші представники української цукрової промисловості **Терещенко** і **Симиренко** розпочинали свою справу з копійки, краще сказати, з нічого. Водночас ті підприємці Росії, які розпочинали ви-

М. Гоголь

робництво цукру з великими грішми і підтримкою впливових осіб, будучи спадкоємцями великих правителів чи поміщиків, не досягали успіхів, — їхнє виробництво занепадало і продавалось за безцінь. Винятком із такого правила були цукро заводчики **Бобринські**, але вони перенесли своє виробництво з Росії в Україну і тим багато виграли.

Немає сумніву, **Гоголя** приваблювала інформація, що недавні кріпаки і бідні козаки утворили найбільші в імперії підприємницькі структури — "Фірма братів Яхненків і Симиренків" і "Товариство братів Терещенків", де крім виробництва вирішувались ще й значні найновіші соціальні проблеми для спеціалістів і робітників. Їм уже належали сотні тисяч десятин землі, цукрово-рафінадні і промислові заводи в Київській, Чернігівській, Подільській, Волинській і Курзькій губерніях.

Для ведення своєї справи підприємливі **Симиренки** й **Терещенко** ще перед скасуванням кріпацтва 1861 р. розпочали скуповувати у багатьох поміщиків землі, запустивши невеличкі заводи і винокурні, вони їх одночасно модернізували і будували ще й нові підприємства. Таку підприємливість держава заохочувала, надаючи спеціальні кредити. Здається важко заперечити, що **Гоголь**, виходець із поміщицької сім'ї, цікавився розширенням цукрового виробництва власниками відомих фірм, які скуповували землі для вирощування цукрових буряків як сировини для цукрових заводів та інших продуктів сільського господарства, за що їм стали дорікати. Тому в слова свого героя Скудронжогло митець вклав відповідь на зауваження

²Смирнова А.О. По записи П.А. Висковатова. — Рус. Стар.. 1902, сент. — С. 488,492.

³Гоголь Н.В. "Мертвые души". Том второй. — Собр. соч. в 8-и томах, "Правда". — М., Т.6. — С. 202.

Терещенко Артем Якович
(1794, с. Локоть — 1873, м. Глухів)

в розмові про причини відмови подальшого розширення свого господарства: *"У нас дворяне и без того уже кричат на меня, будто я пользуюсь крайностями и разоренными их положеньями, скупаю земли за бесценок. Это мне уж наконец надоело"*⁴.

А розширення земель і будівництва було потужним, щоб викликати заздрощі серед поміщиків, особливо збіднілих. Ще у 1835 р. **Артемій Терещенко** придбав маєток і землі навколо Хутора Михайлівського, неподалік від залізничної магістралі Київ—Москва, вздовж якої будувались його цукрові та рафінадні заводи. Для доставки на ці заводи цукрових буряків, вирощених на родючих південних землях, підприємницька родина за власний кошт створювала цілу систему комунікацій поряд із губерніями Росії: будувались вузькоколіїні залізничні гілки Ворожба—Тьоткіно—Середина Буда, а також Вороніж—Глухів—Шалигіно; вимощувались шосейні і ґрунтові дороги; прокладались телеграфні лінії. Про це було відомо в усій імперії, — знав про такі дива і **М. Гоголь**.

Те, що письменник бачив і що чув про новачії знаменитих родин, мандруючи Україною, поклало початок його роздумам над продовженням свого знаменитого твору. Спочатку він спостерігав, слухав, обдумував, але мовчав, адже про нього, як ні про кого іншого, сучасники писали: *"Гоголь часто не договаривал*

*того, что хотел сказать, опасаясь, что ему не поверят, и что его истина останется не принятой. ... Загадочность в нем доходила до высшей степени"*⁵. Загадковість митця слід враховувати, коли треба відповісти на запитання: про кого і про що пише **Гоголь**, а головне, що хотів показати, адже кожен його твір одягнений у покривало таємничості, і про це можемо довідатися з листа до мами ще із Ніжина 1 березня 1828 року, в якому він писав: *"Я почитаюсь загадкою для всех; никто не разгадал меня совершенно"*⁶.

У читачів може виникнути запитання: *"Чи знав М. Гоголь про діяльність підприємців Сими́ренків і Терещенків?"*. Відповідь може бути єдиною — знав! І підтвердженням цьому є наступне. Перш за все, бурхливий розвиток цукрового виробництва в ті часи був на устах у всіх, про солодкий продукт говорили й у салонах, і в дружніх розмовах, і на сходках. Крім того, високий рівень виробництва і соціальних нормативів, небачених у період кріпацтва і після нього, інші прояви турботи про людину, не могли не привертати уваги інтелектуальних людей того часу.

Близький друг Гоголя **М. Максимович** був знайомим з одним із перших осіб цукрової імперії Сими́ренків — **Платоном Сими́ренком**, за порадою якого в 1859 р. до Млієва приїздив **Тарас Шевченко**, якого приймали з радістю і великим комфортом. Для прогресивних людей там було на що подивитись, адже, як писали тоді, великий поет відвідав заводські приміщення, оглянув містечко, ознайомився з життям робітників і радісно сказав **Кіндрату Яхненку**, який його супроводжував, обнявши підприємця: *"— Батьку! Що ти тут наробиш! — і на його очах з'явилися слюзи"*⁷. **Гоголь** бував у Києві в **Максимовича**, проживав у нього немало днів, а тому не могли друзі не поговорити про **Сими́ренка** й інших цукрозаводчиків. Більше того, це була епоха **Шевченка** й **Гоголя**, а тому не могло бути так, що один мав відомості про знаменитих підприємців того часу і їхні справи, а інший про них не знав.

Великий **Гоголь** знав свою Україну, вивчав не тільки її історію, але й новачії, перший том "Мертвих душ" писав на матеріалах своєї батьківщини, і про це є безліч прикладів. Скажімо, в 1835 р. Гоголь збирається на Кавказ, але, як завжди, він приймає незрозумілі для інших рішення та їде до Криму. Після повернення відвідав інші місця України й уже з Полтави 15 липня 1835 р. написав **Жуковському**: *"Сюжетов и планов во время езды ужасное множество, ...и только десятая доля положена на бумагу и жаждет быть прочитана вам"*⁸. Чи можна піддавати сумніву факт, що **Гоголь**, мандруючи українськими просторами, уже працював над другим томом "Мертвих душ"?

Повертаючись з Єрусалима, **Гоголь** 12 квітня 1848 р. зупинився в Одесі. Тут він зустрічається з багатьма відомими людьми міста, зокрема з **Л.С. Пушкіним**, бра-

⁴Гоголь Н.В. "Мертвые души". Том второй. — Собр. соч. в 8-и томах, "Правда", М., Т.6. — С.197.

⁵Вересаев В. Гоголь в жизни. — Соч. в 4-х томах, "Правда", 1990. Т.3. — С. 393.

⁶Вересаев В. Гоголь в жизни. — Соч. в 4-х томах, "Правда", 1990. Т.3. — С. 408.

⁷Чалый М. Посещение Т.Г. Шевченко сахарного завода Яхненка и Сими́ренка // Киевская старина.—1889.—№2.—С. 461.

⁸Вересаев В. Гоголь в жизни. — Соч. в 4-х томах, "Правда", 1990. Т.3. — С. 507.

том *О. Пушкіна*, цікавиться історичними місцями Одеси, його культурою, книгами. Для письменника було що побачити і почути в Одесі, а тим більше, якщо у нього уже визріла цілеспрямована думка щодо свого твору. В цьому причорноморському місті чимало історії родини *Симиренків*, яка, звільнившись від кріпацтва, з нуля розпочала підприємницьку діяльність: відомості про знатного представника родини Симиренка *Федора*, який, працюючи на графа, назбирав грошей і орендував декілька млинів на річці Вільшанка; тут 1832 р. колишні кріпаки одержують статус купців першої гільдії і звання почесних громадян Одеси за зусилля у становленні та розвитку самоврядування міста.

В Одесі можна було довідатися, що перші *Симиренки* йшли до свого статусу важко, але вперто: спочатку придбали у графа *Бобринського* на 280 тис. цукру-рафінаду, вигідно продавши його в Одесі. Підприємливий син Федора *Платон* запропонував родині, що їй слід не тільки продавати чужий цукор, а краще виробляти свій і його продавати, отож пропонував розпочати цукрове виробництво. І разом з братами *Яхненками* справу розпочали: у 1843 р. збудовано перший в Україні та Росії механічний пісочно-рафінадний завод в Ташлику неподалік Сміли; у 1846 р. розпочав діяти машинобудівний завод у Млієві; у 1848 р. ввійшов до діючих підприємств Городищенський пісочно-рафінадний завод поблизу Млієва. Уже в 30-х роках XIX ст. фірма мала торгові магазини і склади на всій території України, тільки в Одесі було шість магазинів, жваво велася торгівля за кордоном. У кожній лавці великих міст Російської імперії красувались конусові форми цукру: Москва, Харків, Нижній Новгород, Київ, Єлисаветград, Одеса тощо. В ті роки в імперії тільки й говорили про цукор, його виробництво і виробників, які були шановані в різних прошарках суспільства.

Колоритна палітра розгалуження цукрової промисловості приваблювала погляди інтелектуалів. Перебуваючи з 10 до 25 травня 1848 р. у своїй Василівці, *Гоголь* часто навідувався до Полтави та інших міст України. Після цього виїхав до Києва, де зустрічався з професорами Київського університету. Немає сумніву, щоб *Гоголь*, мандруючи просторами своєї країни, де вели власну справу відомі господарники і меценати, не використав можливість побачити те, що його цікавило тривалий час під час роботи над своїм твором. Не випадково художні нариси у творі свідчать про те, що письменника цікавили вихідці з кріпаків і нащадки простих козаків, які, не маючи спеціальної освіти, будували заводи і гілки залізниць, шосейні шляхи і житло для робітників, створювали новітні соціально-економічні структури, формували високий життєвий рівень для простого народу.

Повсюди з'являлись новачі, адже всі, хто побував у той славний час у Києві, намагався побувати в Городищі, де побачене дивувало своїми новачками фірми

Платон Федорович Симиренко
(2 січня 1821, Сміла — 26 січня 1863)

Симиренків: корпус головної контори; семиповерховий цукровий завод; цехи машинобудівного заводу; на 260 десятинах землі збудовано близько ста п'ятдесяти будинків з городами і садами для робітників і службовців фірми; працюють шестилітня школа, магазини і лікарня; дивує самодіяльний театр; заводська територія освітлюється газовими ліхтарями, що було дивовижною навіть для жителів великих міст. Про те, що *Гоголь* все таки не проминув небачені новачі, свідчить текст у другому томі "Мертвих душ" про небачене соціальне благо. В маєтку Скудронжого на вулиці все нагадувало про багатство і новинки: "Все тут было богато: торные улицы, крепкие избы; стояла ли где телега — телега была крепкая и новенькая, ... рогатый скот как на отбор. Даже мужичья свинья глядела дворянином... От изб до господского двора потянулись рабочие дворы. На крыше большой фонарь, не для видов, но для рассматривания, где и в каком месте и как производились работы"⁹.

Чи не ці дивовижні справи спонукали *Гоголя* написати *П.О. Плетньову* із Василівки: "Брался было за перо, но ... я еще не готов; а между тем чувствую, что, может, еще никогда не был так нужен труд, составляющий предмет давних обдумываний моих и помышлений, как в нынешнее время"¹⁰. Над чим уже давно думав і куди летіли помисли великого мислителя?

⁹Гоголь Н.В. "Мертвые души" Том второй. — Собр. соч. в 8-и томах, "Правда", М., Т.6. — С. 183.

¹⁰Вересаев В. Гоголь в жизни. — Соч. в 4-х томах, "Правда", 1990. Т.4. — С. 316.

Адже і "Ревізор", і перший том "Мертвих душ" уже читали на просторах імперії. Немає сумніву, що це були роздуми над побаченим на підприємствах фірм Симиренків і Терещенків, для використання в другому томі "Мертвих душ". Адже коли **Гоголь** повернувся до Одеси після Єрусалима і проживав у флігелі дому Толстої, то в одній із кімнат письменника біля вікна стояла конторка з ясена, *"на которой лежала толстая тетрадь в полулисте"*¹¹. Не дуже практикував Гоголь попередні записи думок, як це роблять інші митці, він переважно зразу записував свої думки в товстий зошит, але довго над ними розмірковував. Це був період, коли Гоголь посилено працював над другим томом "Мертвих душ", і його цікавило все на українських теренах, про що є безліч письмових свідчень.

Відомості, що Гоголь знав про виробничу і соціальну діяльність українських цукрозаводчиків, особливо їхнє меценатство, свідчать цікаві факти, раніше мало помітні в його поведінці. Після поїздки територією України, перебування в Одесі, Полтаві та інших містах, про які ніде не згадано, у Гоголя почали виявлятися якості, яких у нього, в усякому разі яскраво виражених, раніше не було. Він почав виявляти особливу турботу про трударів, не тільки про бідних (його відносини до них завжди були добрими). Як пише його сестра **О.В. Гоголь-Головня**, якось брат попросив у мами і сестер піввідра наливки і напекти пиріжків із сиром. Коли все приготували, то *"велел позвать тяглых мужиков, то есть тех у кого рабочее волю, на крыльце поставил наливку, угощал их, они пили ... потом брат дал каждому по два рубля и сказал: — спасибо вам, что вы своими волами моей матери орали. ... Со временем брат присылал матери денег, чтобы она накупила хоть по теленку тем мужикам, у кого не было скота, а мне прислал пятьдесят рублей, чтобы я по усмотрению своему помогала нуждающимся"*¹².

Що вплинуло на **Гоголя** для таких дій?, — адже відомо, що він, побувши в Єрусалимі, був розчарованим побаченим, не дуже багато він давав на церкву, немає прикладів, що він їздив селами Росії і чинив подібне. Водночас немає сумніву, що Гоголь знав, можливо бачив, ті соціальні умови, які створювали своїм робітникам **Симиренки** і **Терещенко**, яким письменник, виходець із поміщицької сім'ї, намагався наслідувати. Все свідчить про єдине: роздуми митця, зібрані матеріали і дії меценатства самого письменника — це український варіант другого тому "Мертвих душ", що і викликало величезний супротив усіх росіян. Чомусь про це мало написано, — лише змальовується знищення самим автором твору, але хто привів до такого стану митця?

Усе надумане розхитується реальними подіями, які використані для написання твору. Після перебу-

вання довгий час у Василівці, звідки він навідувався до багатьох місць України, **Гоголь** відбув до Москви разом із **Данилевським**, але з заїздом в його село Сварків, що недалеко від Глухова. З усього видно, що у **Гоголя** були важливі справи в цій частині земель, але родичі та сусіди **Данилевського**, які наїхали, завадили надати їм уваги, а тому письменник був дуже незадоволений. Адже всі знали, що в Глухові і навколишніх губерніях відбувалась велика підприємницька діяльність сімейства **Терещенків**, які розширювали свої земельні угіддя, розвивали торгівлю, розширювали виробництво цукрових буряків і виробництво цукру. У Глухові був центр, в якому жили і трудилися, з якого, мов із пташиного гнізда, вилітали прості, колись бідні козаки, на широку дорогу життя, звідси вони розпочинали майже з нуля свої підприємницькі, соціальні і меценатські дива. Саме в Глухові **Артемій Терещенко** і його старший син розпочинали торгувати з ручного візка, а невдовзі вони уже організовували численні валки на південь із зерном та іншими продуктами, а назад доставляли рибу і сіль. Перший із родини, **Артемій Якович**, став купцем першої гільдії, одержав дворянське спадкове звання для себе і синів. У нього було три сини — **Ніколо**, **Федір** і **Семен**. Найвідомішим був **Ніколо Артемович**, який народився в Глухові 1819 року і саме з його ім'ям пов'язано відродження цього міста, яке у XVIII столітті було столицею українських гетьманів. У цьому місті він закінчив училище, був людиною унікальної працьовитості, з широким діапазоном мислення і роботи в промисловості, практичній, економічній і управлінській діяльності, що дозволило йому дев'ять років бути бургомістром і дванадцять років — міським головою Глухова. Але високі здібності **Ніколо Терещенка** вимагали більших масштабів.

Письменник мандрує Україною, позаду залишилися Крим, Одеса, Київ, Полтава, Василівка, Глухів, закінчилося коротке перебування в Італії, й уже з Москви 29 жовтня 1848 р. він пише **А.М. Вісьгорському**: *"Еще нет этого благоприятного расположения духа, какое нужно для того, чтобы творить. Но душа кое-что чувствует, и сердце исполнено трепетного ожидания этого желанного времени"*¹³.

І ось очікуваний час настав, про що **Гоголь** 20 листопада 1848 р. повідомляє **П.О. Плетньову**: *"Соображаю, думаю и обдумываю второй том "Мертвых душ"*¹⁴. Приємна хвиля чуток дійшла до інших знайомих, і 29 листопада 1848 р. **В.С. Аксакова** пише **М.Н. Карташевській**: *"Он твердо намерен продолжать "Мертвые души"*¹⁵, вважаючи таке рішення Гоголя особливо важливим. Це єдине, хоча і доволі загальне, але надто цінне повідомлення про початок роботи над твором, але про героїв, місцевість, час і події — ні

¹¹Вересаев В. Гоголь в жизни. — Соч. в 4-х томах, "Правда", 1990. Т.4. — С. 311.

¹²Вересаев В. Гоголь в жизни. — Соч. в 4-х томах, "Правда", 1990. Т. 4. — С. 320.

¹³Вересаев В. Гоголь в жизни. — Соч. в 4-х томах, "Правда", 1990. Т.4. — С. 328.

¹⁴Вересаев В. Гоголь в жизни. — Соч. в 4-х томах, "Правда", 1990. Т.4. — С. 328.

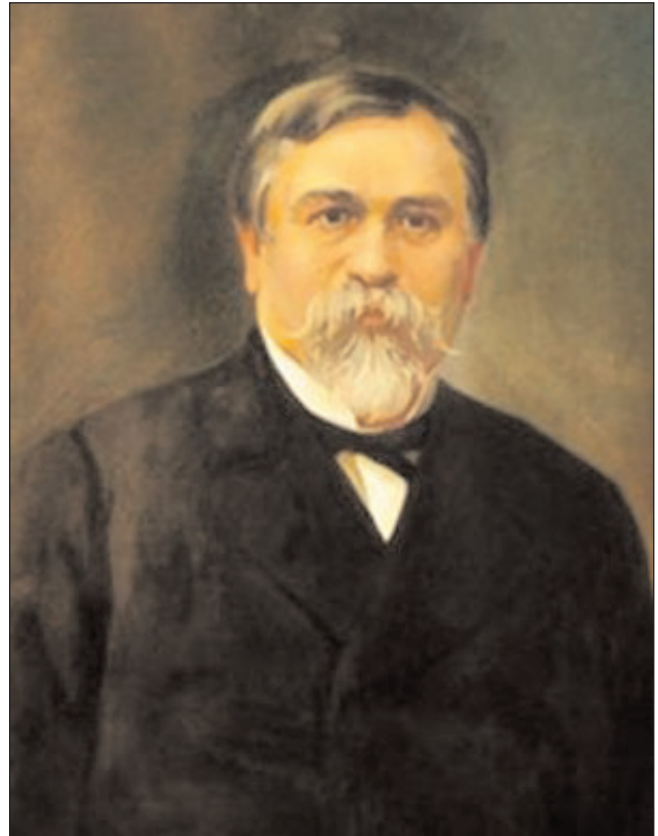
¹⁵Вересаев В. Гоголь в жизни. — Соч. в 4-х томах, "Правда", 1990. Т.4, — С.329.

Нікола Артемійович Терещенко
(14 (26) жовтня 1819, Глухів — 19 січня 1903, Київ)

слова, сучасники письменника помітили, що *"Гоголь терпить не может говорить о литературе, в особенности о своих произведениях"*¹⁶.

Яскраво простежується, що *Гоголь*, перед тим як розпочати писати другий том "Мертвих душ", побував в Єрусалимі, проїхав усю Україну з Півночі на Південь і назад. У той славний час у нього уже визрівали загальні відомості й мета написання твору, думками жив зі своїми героями, про яких у вузькому колі, в розмові про другий том підкреслював, що *"надеется вывести в нем личности крупнее предшествовавших"*¹⁷, а особисто архімандриту *Федору* повідомив про намір *"привести своих героев к столкновению с истинно хорошими людьми"*¹⁸. Звичайно, "хорошие люди" його твору були українські підприємливі люди, про яких письменник ще більше дізнався під час мандрівок просторами України впродовж 1848 року. Якщо ми порівняємо героїв другого тому зі знамени-

Терещенко Федір Артемійович
(8 лютого 1832, Глухів — 15 червня 1894)

ними українськими господарями, то все стає на свої місця, і ми переконуємося, що і перший, і другий томи "Мертвих душ" змальовані на прикладах українських господарів. Більше того, ці твори жодного стосунку до Росії не мають, окрім мови і місця читання творів, а також змальнової нетерпимої національної і соціальної ситуації в імперії, лінощів, паскудства.

Читаючи другий том, переконуєшся, що *Гоголь* здійснив свої наміри. У своєму творі *Гоголь* протиставив двох поміщиків: з однієї сторони Тентетнікова й інших, *"принадлежащих к семейству тех людей, которых на Руси много, которым имена — увальни, лежебоки, байбаки и тому подобное"*¹⁹; з іншої сторони, Скудронжогло — *"всезнай, такой всезнай, какого вы нигде не найдете. Он ... знает, какую почву что любит, какое соседство, для кого нужно, поблизости какого леса нужно сеять какой хлеб. У нас у всех земля трескается от засух, а у него нет"*²⁰. Тентетніков — це представник героїв "Ревізора" (Городничий та ін.) і першого тому "Мертвих душ" (Чічіков та ін.), Скудронжогло — це українські цукрозаводчики, господарники й меценати.

Більше того, *Гоголь* дає відповідь і на інше питання, — *"оживет ли, как следует, Павел Иванович?"*, — поставлений перед письменником архімандритом

¹⁶Вересаев В. Гоголь в жизни. — Соч. в 4-х томах, "Правда", 1990. Т.4. — С.329.

¹⁷Вересаев В. Гоголь в жизни. — Соч. в 4-х томах, "Правда", 1990. Т.4. — С.334.

¹⁸Там же.

¹⁹Гоголь Н.В. "Мертвые души". Том второй. — Собр. соч. в 8-и томах "Правда", М., Т.6. — С. 131.

²⁰Там же, — С. 183.

Рід Терещенків

Федором, якого, на диво, цей персонаж чомусь дуже хвилював. У творі письменник показав, з чого розпочинається духовне перетворення Чічікова після зустрічі з Скудронжогло. Не хтось інший, а саме Павло Іванович був захоплений цією зустріччю, що видно з його міркувань стосовно нового поміщика: *"Это был первый человек во всей России, к которому почувствовал он уважение личное. ... Собственно за ум он не уважал еще ни одного человека. Скудронжогло был первый. Чичиков понял и то, что с таким нечего толковать о мертвых душах"*²¹. А здивувати Чічікова було чим, адже в господарстві Скудронжогло, де особливої уваги заслуговували й організація, і технологія робіт, ще й турбота про робочий люд. А де подібні новації можна було побачити, окрім як на українських цукрових заводах, діяльність яких високо оцінювали за кордоном, де на високому рівні вирішували соціальні питання, рівних яким не було в усій імперії.

Ідею двох протилежних героїв Тентетнікова і Скудронжогло, митець вирішував, змальовуючи їхні світлі та сірі сторони життя, прикладами їхньої ж діяльності. Найбільш підприємливі нагороджувались особливими якісними епітетами, майстерністю зловживати які неперевірено володів Гоголь: *"Завели конторы и присутствия, и управителей, и мануфактуры и фабрики, и школы, и комиссию, и черт*

*их знает что такое. Точно как будто бы у них государство какое. Как вам это нравится?... А кто их заводил (эти заводы)? Сами завелись: накопилось шерсти, сбыть некуда, я и начал ткать сукна,...по дешевой цене их тут же на рынках у меня и разбирают... Изумительнее всего то, что всякая дрянь дает доход! ... Мастеров я не выписываю из-за границы. А уж крестьян от хлебопашества ни за что не оторву. На фабриках у меня работают только в голодный год, все пришлые, из-за куска хлеба"*²².

Навдивовижу точно перераховано все, що можна було побачити недалеко від Києва в Городищі, де розгорнула свою діяльність фірма братів Симиренків або в інших місцях фірми **Терещенків**. Саме для заробітків на цукрових заводах Терещенків працювали в основному сезонні робітники переважно з Чернігівської губернії та Білгородщини. Робітники, що прийшли з глухих сіл, бачили багато дивини. Підприємець створював робітникам можливості не тільки для заробітку хліба, але ще й надавав їм соціальні послуги на рівні високих нормативів, створюючи належні умови для роботи, заробітку, відпочинку, лікування, навчання, кожен користувався небаченим у селах житлом. Скажімо, на заводах, розташованих в Городищі, батьківщині **Симиренків**, проживали робітники підприємств фірми: там діяв паровий млин, працювали магазини, де можна було придбати все потрібне за собівартістю; була лікарня на сто ліжок; діяли самодіяльний театр та шестирічна школа, де працювали учителі з університетською освітою, деякі з них пізніше ставали професорами Київського університету; звичайно, не обійшлося і без церкви святого Стефана. Заводська територія і містечко освітлювалися газовими ліхтарями, що було диковиною навіть для великих міст.

На деяких рафінадно-цукрових заводах **Симиренків** і **Терещенків** діяли соціальні норми, яких не було і за кордоном — дивина та й годі. Жили сезонні робітники в просторах казармах, в яких були кухні, зали для харчування, електричне освітлення, парове або пічне опалення, електричні вентилятори. Кожному робітникові надавали ліжко, постіль, ящик для особистих речей. Було встановлено, що санітарна норма повітря має бути від 27,54 до 35,64 кубометра на людину, і просторі казарми дозволяли дотримуватись таких норм. Працювала баня і пральня з механічним віджиманням білизни. Не випускались з уваги такі важливі соціальні питання як освіта й охорона здоров'я, діяли початкові школи і лікарні; характерним було якісне харчування — робітники одержували харчі із загальної кухні з розрахунку на одного робітника: 1,2—1,4 кг хліба, 200—400 г м'яса, 40 г сала і різні овочі щоденно.

Усе це, можливо, в загальних рисах було відомо **Гоголю**, який уже розпочав працювати над другим томом "Мертвих душ", про що нагадує зошит, в якому записана третина матеріалів, зібраних для написання

²¹Гоголь Н.В. Мертвые души", Том второй. — Собр. соч. в 8-и томах "Правда". М., Т.6, — С. 203.

²²Гоголь Н.В. "Мертвые души", Том второй. — Собр. соч. в 8-и томах "Правда". М., Т.6, — С. 193, 194.

²³Вересаев В. Гоголь в жизни. — Соч. в 4-х томах, "Правда", 1990. Т.4, — С. 337.

твору; визначені загальні характеристики героїв твору; закінчилось відвідування великих міст в Україні для збору матеріалів; повідомлено друзів, що другий том пишеться. І тільки після цього поширився слух, що Гоголь нарешті надумав поїздити територією Росії, але, як повідомив **Я.К. Грот П.О. Плетньову** 28 червня 1849 р.: *"Собирается поездить по России, но еще колеблется, ехать ли, ибо дорожит временем, а жизнь коротка"*²³. Треба знати Гоголя, він українець, який тільки через рік після того, як розпочав працювати над другим томом, відчув якусь потребу поїздити, вивчити країну і її народ, тобто Росію, про яку нібито пише комедію. Знаючи Гоголя, все це змушує сміятися під впливом ще не закінченої комедії, навіть підготовку до написання якої митець перетворив у сміх. Адже нікуди він не поїде, цього йому уже не потрібно, він описує ту країну і той народ, про який він знає все, — Україну. Негативні ж герої, Чічиков, Городничий та інші — у нього навкруги в Москві та Петербурзі.

І справді, Гоголь нікуди не поїхав, і коли **Я.К. Грот** влітку 1849 р. навідався до Гоголя, то почув дивовижні слова: *"Он жаловался, что слишком мало знает Россию; говорил, что сам сознает недостаток, которым от этого страдают его сочинения. ... чтобы лучше узнать Россию и русский народ, мне необходимо было бы путешествовать, а между тем уже некогда: ... время нужно, чтобы писать"*²⁴. Дивина, адже не буває, щоб письменник, а тим більше Гоголь, писав про народ і країну, не знаючи їх, він же, навпаки, розповідає, що уже пише, і часу для мандрівок у нього немає. Постає закономірне питання, — про що ж він пише, коли не має матеріалів, не знає народу, не знає країни? Він пише про Україну і її народ, маючи намір показати, що і його народ, і він сам не малороси, а вище великоросів, протиставляючи їх в особистостях своїх героїв.

Знаменитий твір пишеться, своєму оточенню Гоголь висловив думку, що буде вивчати Росію і її народ на матеріалах, які будуть надсилати йому друзі та знайомі. І, на диво, зразу ж з'явився такий знайомий, **Протопопов Д. С.**, який проживав і працював у багатьох губерніях і мав багато матеріалів для вивчення Росії, давши обіцянку надіслати їх письменникові. Проте, не дивлячись, що володар цінних матеріалів бажав зустрітися з письменником, зустріч так ніколи й не відбулася з вини Гоголя, для якого цей матеріал і не був необхідний. Відносно реальних намірів вивчити Росію і її народ бачимо з відповіді на лист **Грота**, де **Гоголь** висловився про думку **Протопопова** стосовно російського народу: *"Благодарю вперед за предстоящее знакомство с Протопоповым, которого я непременно отыщу. Его замечания о русском народе, приложенные в вашем письме, совершенно верны, отзываются большой опытностью, а с тем вместе и ясностью головы"*. Той, хто висловлював думку про російський

народ, мабуть і не здогадувався, що **Гоголь** завжди мав тільки свою думку про все, а тому так саркастично оцінив добрі наміри автора іншої думки.

Все ж таки Гоголь поїхав просторами Росії й у середині літа 1849 р. направився в Калугу, але уже з портфелем, в якому лежить рукопис другого тому знаменитого твору. Може виникнути питання про причину появи М.В. Гоголя в Калузькій губернії з варіантом другого тому "Мертвих душ", про що писав **Д. О. Оболенський**: *"В 1849 году, проездом через Калугу я застал Гоголя, гостившего у А.О. Смирновой, и обещал ему на обратном пути заехать за ним, чтобы вместе отправиться в Москву. ... главная забота его заключалась в том, как бы уложить свой портфель так, чтобы он постоянно оставался на видном месте.... Портфель этот заключал в себе только еще вчерне оконченный второй том "Мертвых душ"*²⁵.

Будучи ще й любителем докопуватися до істини, письменник можливо і з'явився в Калузькій губернії з чорновим варіантом другого тому, щоб доповнити новими фактами. Основна ідея, яка його турбувала і привела до Калуги, з'явилася значно раніше, коли він навідувався на Полтавщину і Київщину, особливо під час подорожування просторами України в 1948 р., де він одержав відомості про цукрове й інші види виробництва, про господарів Симиренків. Проте він мав намір ще й познайомитися більше з сімейством Терещенків, де саме неподалік Калузької губернії було багато земель і підприємств Терещенків, які в Калугу та інші міста Росії привозили свої товари, де з торговими людьми можна було поговорити і багато про що довідатися.

Працюючи над варіантом другого тому в Калюзі, Гоголь не їздив селами і містами, але з великою охотою розмовляв з усіма на постоялому дворі, хоча, як відомо, він відзначався сором'язливістю і трохи відлюдною вдачею. Бесіди давалися нелегко, тому, нагадуючи своє відношення до різних розмов з незнайомцями, письменник пояснював: *"Мне это вовсе неинтересно"*, — говорив он, як би оправдывався, — *но мне необходимо это для моих сочинений. В Калуге он как-то перезнакомился в гостинном дворе со всеми купцами и лавочниками"*²⁶. І тут, природно, виникають питання: перше — який твір на той час найбільше потребував додаткових пояснень, нової інформації, й друге — про що розмовляв Гоголь з купцями, що необхідно було додатково для його твору? Природно, відповідаючи на перше питання, можемо сказати, що це зміст твору, який письменник уже віз у портфелі з Калуги в Москву — другий том "Мертвих душ". Що ж стосується другого питання, то тут цікаво, — яку інформацію одержував Гоголь у купців і крамарів міста Калуга для свого твору? Саме сюди та інші міста Росії доставляли товари українського виробництва, й у купців, що їх привозили, була можливість багато чого довідатись про відомих підприємців.

²⁴Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, "Правда", 1990. Т.4. — С. 337.

²⁵Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, "Правда", 1990. Т.4. — С. 357.

²⁶Смирнова А.О. по записи П.А. Висковатого. Рус. Стар. 1902, сент, С. 488—492.

Фрагмент картини
“М.В. Гоголь спалює рукопис
другого тому “Мертвих душ””.
Художник Клодт. Холст, масло.
Копія картини знаходиться
в Музеї М.В. Гоголя
у Великих Сорочинцях

Адже в Російській імперії тільки сімейній групі **Терещенків** належали три великі центри виробництва цукру: перший центр — у Курській губернії, керував ним син Артемія **Семен** і три його сини; другий центр — на правому березі Дніпра (в трикутнику Житомир-Вінниця-Черкаси), яким управляв Федір; третій центр — землі та підприємства на лівому березі Дніпра південніше Глухова, а також у Чернігівській і Харківській губерніях, де заправляв Ніколо.

Отже, прибувши із Москви до Калуги, **Гоголь** опинився неподалік Курської і Сумської губерній, де творили підприємницькі й торгові чудеса в Глухові **Артемій Терещенко** і його сини Ніколо та Семен. Торгівля сприяла формуванню капіталу. Було відомо, що попри примхи погоди і неспокій на дорогах їхні вантажі завжди доставлялись до місць призначення — великих міст Російської імперії. Через Калугу доставлялись товари в Москву і Петербург. Особливої уваги підприємці надавали постачанню до південних міст України, які будувались і розширювались — Одеса, Миколаїв, Херсон, Єкатеринослав (Дніпропетровськ), Єлисаветград (Кіровоград). Артемій і його сини користувались репутацією надійних постачальників і чесних партнерів, а про справи родини **Терещенків** знала в імперії. Так, знаючи про гарну репутацію **Артемія Терещенка** як настирного й вольового старого козака, котрий добре вивчив торгові маршрути на південь імперії, цар **Микола I**, коли 1853 р. розпо-

чалась Кримська війна, доручив **Терещенку** постачання російських військ хлібом і дровами. Історії відомо, що армія за всі три роки війни ніколи не залишалась без харчування і тепла. **Артемій Якович Терещенко** розбагатів під час Кримської війни на поставках продовольства і корабельного лісу для російських військ, що дозволило йому надалі займатися улюбленою справою цукроваріння й іншими галузями промисловості.

На прикладі відомих підприємців тодішньої Малоросії — енергійних родин **Симиренків** і **Терещенків**, яких Гоголь і показав у другому томі “Мертвих душ”, порівнюючи їх з Тентетниковим і такими як він, “которым имена — увальни, лежебоки, байбаки”. Звичайно, що це було не до вподоби росіянам. “Такі Гоголівські порівняння вкрай не подобалися російській інтелігенції, хоча вголос про це не мовилося”²⁷; але саме це викликало роздратування до письменника, що зрештою вплинуло на його долю й у ранньому віці звело його в могилу. Багато доброго і славного зробив **Гоголь** для свого народу, своєї країни, але й зараз є ті, хто критично ставиться до письменника через те, що він писав винятково російською мовою та, мовляв, забув Україну.

Проте це зовсім не так, адже, як показано вище і буде видно в наступних матеріалах, нікого і нічого він не забув. Адже коли він прийняв рішення писати другий том “Мертвих душ”, то зразу повідомив **П. Плет-**

²⁷Панасюк Б. Україна і Микола Гоголь. (Розгадки таємниць). КНЕУ, К., 2011. — С. 238.

²⁸Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, “Правда”, 1990. Т.4. — С. 328.

*ньову: "Прежде чем примусь серьезно за перо, хочу на-звучаться русскими звуками и речью. Боюсь нагрешить против языка"*²⁸.

З цього приводу найбільше цікавлять два запитання: чому він писав винятково російською і водночас боявся якось не так використати російську мову. Відповідаючи на перше запитання, відмітимо, що *Гоголь* у своїх творах показував нелегке життя українців імперії, і про це письменник намагався донести не стільки українським, скільки російським читачам; він також висміював паскудство в імперії, що також треба було донести до влади і еліти Російської імперії. Можна припустити, — письменник розумів, що його твори українською мовою далі "українських хуторів" не дійшли б, а їхній вбивчий сміх не доходив би до тих, кому він адресувався, а тому був би не той ефект.

Відповідаючи на друге запитання, слід пам'ятати, що *Гоголь* не любив вивчати мови, вони, мабуть, важко йому давались, що виявилось ще під час навчання в Ніжині. В щоденному спілкуванні недостатньо спілкувався російською, бо що тільки третину свого життя бував у Росії, решту — в Україні та Європі, а щоб "не відставати", писав російською. Це підтверджується й тим, що письменник був українцем, якого росіяни називали не інакше як "хохол", жив він українською культурою, в російському ж середовищі почував себе не вдома. Це помітив *М.В. Берг*: "Он держал себя большею частью в стороне от всех... Он измучен обыкновенным своим порядком, если в числе приглашенных вместе с ним оказывался один малороссиянин, член того же славянофильского кружка (*О.М. Бодянский*)... они усаживались в угол и говорили нередко между собой целый вечер горячо и одушевленно, как Гоголь при мне ни разу не говорил с кем-нибудь из великороссов"²⁹. Якщо в компанії не було жодного малороса, то *Гоголь* не довго засиджувався на вечорах, залишав усе. Підтвердженням того, що *Гоголь* вважав себе українцем, свідчать його слова, сказані хлопчикові, що був його камердинером, після спалення рукопису другого тому "Мертвих душ", які він промовив після довгого й нерухомого сидіння перед спаленим твором: "Негарно ми зробили, негарно, недобре діло"³⁰. Не слід нікого переконувати, що кожна людина промовляє істину, яка сидить глибоко в ній, тільки в останні хвилини життя. Так і великий Гоголь заговорив наприкінці творчого й життєвого шляху мовою свого народу, про який він писав усе своє коротке життя, усвідомлюючи його рабське становище. Тому навряд чи мають рацію ті, хто й досі не сприймають *Гоголя* українським генієм здебільшого за те, що він писав не українською, а російською мовою.

Наша рефлексія у визнанні, без якихось умовностей і застережень, *М.В. Гоголя* великим українським письменником має бути звернена до інших великих українців. Зокрема, *Станіслава Оріховського*, який

проживав на польській території, недостатньо знав польську мову, писав переважно латиною, але добре знав українську і перекладав з української на латину, думав та писав латиною про Україну і українців. Він вважається українським письменником, істориком і філософом, — 500-річчя від дня його народження буде відзначатися 2013 року. *Микола Гоголь* народився, проживав в Україні, Європі та Росії, писав російською, хоча знав її не дуже добре.

Ставлячи за мету виправити суспільство і його ставлення до праці, Гоголь відчув тягар, непосильну ношу. І це правда, оскільки зразу після його смерті *І. Аксаков* писав *І. Тургенєву*: "Он изнемог под тяжестью неразрешимой задачи, от тщетных усилий найти примирение и светлую сторону там, где ни то, ни другое невозможно, — в обществе..."³¹. Але це була тільки напівправда, адже *Гоголь* все таки знайшов світлу сторону в постаті господарника Скудронжогло, який був особистістю і представляв українських цукрозаводчиків і великих меценатів — *Симиренків* і *Терещенків*.

Невже треба ставити під сумнів, чию духовність підносив *М. Гоголь*, коли, маючи намір вивчати українську історію на підставі пісень і переказів, у статті "Про малоросійські пісні" підкреслив відмінність українських пісень від російських, назвавши українські пісні "поезією поезії"³².

Гірка доля спіткала багатьох представників української еліти за піднесення української нації і держави. *Т. Шевченка* за комедію "Сон" відправили у солдати, де він втратив своє здоров'я, як і *М. Гоголь* під час роботи над другим томом "Мертві душі", де високо підносив українських господарів, вихідців із кріпаків, прославляючи тим самим Україну і її народ; *О. Довженка* звинуватив *Сталін* на Політбюро за поему "Україна у вогні", де він прославляв героїку України у війні 1939—1945 рр., митець не витримав наруги; *В. Сосюру* за твори "Любіть Україну" і "Мазепа" люто критикувала преса Радянського Союзу, що звело його в могилу; *П. Шелеста* за книгу "Україна наша Радянська", де прославляв минувшину Київської Русі та історію України, виключили з Політбюро ЦК КПРС, звільнили з посади секретаря українських комуністів, забрали до столиці, дали роботу інженера в невеличкому конструкторському бюро, і він мешкав на дачі біля Москви до кінця життя... Чи відрізняється доля *Миколи Гоголя* від долі інших видатних українців? Ні, він також прославляв українців та Україну, більшість свого життя мешкаючи за її межами.

Навіть наведені вище деякі штрихи підтверджують важливу проблему, що українці дотепер так і не виконали жодного заповіту великого *Т. Шевченка*, серед них його заклик "Обніміться ж, брати мої, молю вас, благаю!". Ці слова великого Кобзаря безпосередньо стосуються геніального українського письменника *Миколи Васильовича Гоголя*. ■

²⁹Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, "Правда", 1990. Т.4. — С. 330.

³⁰Графиня Е.В. Сальяс — М.А. Максимовичу. Рус. Арх., 1907, 111, 437; Вересаев В. Гоголь в жизни. Соч. в 4-х томах, "Правда", 1990, — С. 487.

³¹Панасюк Б. Україна і Микола Гоголь. (Розгадки таємниць). КНЕУ, К., 2011, — С. 239.

³²Газ. Літературна Україна, №2, 10.01.13.